

»Empirikus társadalomkutatás« a tizenkilencedik század végéig

A szociológia — ahogy ma felfogjuk — empirikus tudomány. Ez egyfelől azt jelenti, hogy megállapításait tényekre alapozva, az ismert tények fényében teszi meg (és nem intuitív módon, illetve nem a fogalmak közti összefüggéseket elemezve jár el), másfelől azt, hogy maga is megfigyeli, gyűjti a társadalommal kapcsolatos adatokat (tehát nem elégszik meg a mások adatainak újrafelhasználásával, „másodelemzésével“), egyfajta „társadalmi könyvvitel“ is végez.

Természetesen a tizenkilencedik századi társadalomfilozófusok is úgy gondolták, hogy a szociológia empirikus tudomány a szó első értelmében, de ez nem jelenti azt, hogy a második értelemben vett empiriával is foglalkoztak volna. Empirikus adatgyűjtés, egyfajta társadalmi könyvvitel természetesen régóta folyt — sokszor úgy tűnik, mintha a régmúltban már a mai szociológiai adatgyűjtés ősformaival találkoznánk. A látszat azonban csal: a tizenkilencedik század vége előtt nem jöttek létre azok a kognitív és intézményes feltételek, amelyek lehetővé tették volna, hogy a szó mai értelmében vett szociológiai empiriáról beszélhessünk. Az elméleti, társadalomfilozófiai vagy társadalomtudományi tevékenység és az empirikus adatgyűjtés között a tizenkilencedik században más volt a viszony, mint amit ma megszoktunk — talán pontosabb azt mondani, hogy nem létezett közöttük viszony. A huszadik század közepétől, Lazarsfeld laboratóriumából visszatekintve úgy tűnt, mintha a társadalomkutatás változása/fejlődése két teljesen különböző szálon futott volna (Lazarsfeld 1961), de ez a megfogalmazás is pontatlan. Lazarsfeld állításával szemben nem külön induló, egymástól távol futó, de végül összeolvadó fejlődési vonalakról volt szó. Pontosabb és a történeti valóságot talán jobban tükrözi az a megfogalmazás, hogy a társadalmi problémák empirikus vizsgálata és a társadalmi könyvvitel különböző formái a tizenkilencedik század második felében gyorsan átalakultak; egy részük egy külön statisztikai tudomány keretében intézményesült, más részük eltűnt, s csak egy nagyon vékony kis szál volt az, amely beleszövődött az egyetemi szociológiai tudományosságba. Az egyetemeken a tizenkilencedik század végén intézményesülő és magát komoly empirikus vizsgálatokra csak a huszadik század második harmadában elszánó szociológia az előzményeit, illetve azokat a tendenciákat, amelyeket annak tarthatott volna, nem igyekezett számon tartani vagy keresni.

A következőkben röviden áttekintem az empirikus társadalomkutatás „szociológia előtti“ formáit.¹ Ezt az áttekintést nem az motiválja, hogy megkeressem a mai

¹ Ez az áttekintés elsősorban pedagógiai célokat szolgál, és nem tart igényt tudományos eredetiségre. Ezért eltekint a szöveget megterhelő részletes apparátustól. Átfogó képet ad az itt tárgyalt kérdésekről a következő munkákban: Lazarsfeld 1961, Oberschall 1972, Leclerc 1979, Bulmer-Balcs-Sklar 1991, Desrosieres 1993.

empirikus szociológia „előzményeit“. Ebben az értelemben az, amivel ez a tanulmány foglalkozik, nem szociológia. Bár az egyetemi szociológiai tudomány a huszadik század folyamán számos olyan problémát újra empirikus vizsgálat tárgyává tett, amelyek a korábbi társadalomkutatókat is érdekelték — valamennyit soha nem tudta és nem is akarta. Nem törekedett arra, hogy a tizenkilencedik században nagyon fontos társadalomjobbító szándékú társadalomleírást utólag felruházza a tudományosság attribútumaival. Az empirikus társadalomleírás egyes területei a szociológiától elkülönült tudományok formájában intézményesedtek (statisztika, demográfia), mások a nagy bürokráciák keretében mindig is megőrizték alkalmazott, tudományon kívüli jellegüket, megint mások pedig üzleti tevékenységként önállósulva a huszadik század végén a szociológiából újra kiszakították az empirikus kutatás egy részét (közvélemény- és piackutatás). Ebben az értelemben tehát a következőkben nem a szociológia előtörténetéről lesz szó.

1. *Empirikus társadalomkutatás a tizennyolcadik században*

A kvantitatív társadalomkutatás és adatgyűjtés eszméje és természetesen a gyakorlata is nagyon régi, egyidős az állami szervezetekkel, hiszen az állami hatalom egyik erőforrása éppen az, hogy alávetettjei életéről és tevékenységéről adatokkal rendelkezik. Az államnak elsősorban a népesség számáról, az adóztatható jövedelmekről kellett adatokat gyűjtenie: ezek az összeírások kiváló történelmi források (bár nyilvánvaló, hogy ezek a feljegyzések nagyon töredékesen tükrözték a mai értelemben vett társadalmat). Ez az a „társadalmi könyvvitel“, amit fentebb már emlegettem.

Ez a régi tevékenység a tizenhetedik századtól kezdett megújulni, amikor egyfelől megnőtt a krónikus pénzhányban szenvedő hatalom igénye a bővebb és jobb minőségű adatszolgáltatásra, másfelől a közigazgatás képes is lett ezeknek az adatoknak az előállítására. Nyugat-Európa három országában ez a nagyrészt az állami információéhséghez kapcsolódó tevékenység erősen különböző formát öltött.²

A brit politikai aritmetika

A kormányzatok egyre inkább tudatára ébredtek annak, hogy egy ország ereje többek közt népességétől is függ, ezért újra és újra kísérletet tettek a népesség becslésére — a tizenkilencedik század elejéig nagyon változó sikerrel. Új igénylők is megjelentek a színen: elsősorban az üzleti életből. Egy üzletág különösen fontos szerepet játszott az empirikus adatgyűjtés iránti igény növekedésében: a biztosítási ügylet, amely Angliában a tizenhetedik században már eléggé fejlett volt. Hogy életbiztosítást lehessen kötni, meg kell tudni becsülni, hogy egy bizonyos korú ember várhatóan hány évig fog még élni. Ez azt jelenti, hogy halandósági táblát kell összeállítani. Ugyanilyen problémát jelentett az életjáradékok eladása és vásárlása (s minthogy

² A következőkre lásd Leclerc 1979, Desrosières 1993.

életjáradékokat a kincstár is adott el, részben ez is állami probléma volt): az üzlet jóvelmelzőségéhez kellett volna tudni, hogy átlagban hány évig kell fizetni a járadékot.

1662-ben John Gaunt tett kísérletet londoni adatok alapján a mortalitás törvényeinek megállapítására. 1693-ban Edmund Halley, a csillagász tette közzé az első, tudományos eljárással előállított halandósági táblákat.³ Ez az első — viszonylag tudományos eljárással előállított — demográfiai vizsgálat elég furcsa módon nem angliai adatokra támaszkodott, hanem a sziléziai Breslauéra. Breslauban tudniillik élt egy szorgalmas pap, aki éveken keresztül lejegyezte a születési és halálozási adatokat. Ez volt az egyetlen adatbázis, amelynek alapján Halley a halálozási valószínűségeket kalkulálhatta. Halley eredményei azonban még annyira bizonytalanok voltak, hogy ténylegesen alig segítettek a biztosítási ügylet racionális alapokra helyezését. 1774-ben publikálták Chester mortalitási tábláit (John Haygarth), 1780-ban Carlisle-ét (John Heysham), s ezeket egészen a tizenkilencedik század elejéig használták a biztosítók.

William Petty 1672-ben tette közzé *The Political Anatomy of Ireland* (Írország politikai anatómiája) című munkáját, vagyis Írország állapotának áttekintő és kvantitatív elemeket is tartalmazó leírását azzal a céllal, hogy elősegítse az ésszerűbb kormányzást. Ezt a Petty által megalapított s a tizennyolcadik században még fennálló tudományt *politikai aritmetikának* nevezték.⁴ Célja az átfogó, gyakorlati szándékú leírás, s általában egy-egy jól körülhatárolható földrajzi-politikai egységre vonatkozott. Megközelítésmódját ma interdiszciplinárisnak mondanánk, hiszen egyszerre alkalmazott földrajzi, gazdaságtani, politológiai, történelmi és szociológiai szempontokat — de a tizennyolcadik században ezek a szaktudományok még nem alakultak ki, így ez a megjelölés félrevezető lehet.

A „politikai aritmetikát“ nemcsak a brit szigeteken művelték. Franciaországban — a tizennyolcadik század második felében a fiziokrata eszmék hatása alatt is — a népesség, a földművelés módja és a klíma⁵ közti összefüggéseket keresték, ezekkel a tényezőkkel próbálták magyarázni az országon belül megfigyelhető regionális különbségeket (Moheau, des Pommelles). Hasonló törekvések jellemezték az egyes régiók átfogó bemutatására, a régiók „természettörténetének“ (histoire naturelle) megírására törekvő munkákat. Az átfogó leírás teoretikus igénnyel párosult: a felvilágosodás eszméinek hatása alatt a törvényszerűségeket keresték. „Valamely tartomány természetétörténete, amelynek nem lenne más célja, mint az ott található kövületek egyszerű felsorolása, a hegyek, a klíma és a termékek egyszerű leírása, nem szolgálhatna másra, mint a kíváncsiság kielégítésére. Az a természetétörténet azonban, amely mindezeket a különböző részeket összekapcsolná egymással, amely megpróbálna azokból az emberi nemre vonatkozó következtetéseket levonni, s ezeket, amennyire csak lehetséges, a közhaszonra vonatkoztatná, sokkal értékesebb lenne“ (M. Darluc:

³ Nagyon egyszerű belátni, hogyan került egymás mellé a halandóság és a csillagászat. Nem azért, mert az emberek sorsa a csillagokban van megírva, hanem azért, mert a csillagok járásának és az emberek halandósága szabályszerűségében egyaránt az isteni előrelátás mutatkozik meg, ezért a kutatásnak a kor felfogása szerint mindkettő méltó tárgya volt.

⁴ A „politikai“ szó értelme itt ugyanaz, mint a „politikai“ gazdaságtanban, azaz a társadalom, az állam vagy a gazdaság általános fejlődésére, állapotára vonatkozó elképzeléseket, információkat értették rajta, nem a mai, leszűkített értelemben használták.

⁵ A korszak orvostudományában jelentős szerepet játszó neohippokratizmus a betegségek és a halálozás kérdésében közvetlen oksági szerepet tulajdonított a klimatikus tényezőknek.

Histoire naturelle de la Province, 1782-1786 [Province természettörténete], idézi Chartier 1992, 759).

Ugyancsak a politikai aritmetika módszereit, kérdésfeltevéseit követte Johann Péter Süßmilch berlini lelkész, aki 1741-ben publikálta a század végéig hat kiadást megélt munkáját (*Die göttliche Ordnung in den Veränderungen des menschlichen Geschlechts, an dem Geburt, Tod und Fortpflanzung dasselben erwiesen* [Az Isteni rend az emberi nem változásában, ahogy a születések, halálozások és szaporodás azt igazolják]) a születések, a halálozások és a szaporodás alakulásáról. Süßmilch a véletlenek mögött megbúvó szabályszerűségeket, a minden jelenségre kiterjedő, időben nem változó törvényeket, az isteni rendet kereste.

A német statisztika

Azt a tudományt, amely ma adatokat gyűjt a gazdaság és társadalom állapotáról és folyamatairól, többek között a halálozásokról és születésekről is, ma mégsem politikai aritmetikának hívjuk, hanem *statisztikának*. A név eredetét kutatva Németországba kell kitérőt tennünk, ahonnan csak elég nagy kanyarokkal és egy nagy irányváltással jutunk el a mai értelemben vett gazdaság- és társadalomstatisztikához. Jóllehet a harmincéves háború utáni Németországban általános társadalmi és gazdasági leromlás következett be, mindemellett fennmaradt a viszonylag fejlett egyetemi rendszer. A német részfejedelmek fennhatósága alatt álló egyetemeken folyt a fejedelemségek államhivatalnokainak képzése. Némely egyetemen teremttek olyan művelt elmék, akik arra gondoltak, hogy az államhivatalnokoknak nemcsak görög meg latin nyelvet és filozófiát kell tanulniuk, hanem meg kell ismerniük a közügyeket is. Így jött létre a *Collegium Politico-Statisticum*nak (politikai statisztikai kollégiumnak) nevezett tárgya. A „*statisticum*“ az állam, a „*status*“ ügyeire vonatkozott, tehát ezek a kollégiumok a leendő államhivatalnokokat arra tanították meg, hogy milyen az államgépezet, milyen erőforrásai vannak az államnak, milyen az igazgatási rendszere az egyes államoknak. Megpróbálták (ahogy Angliában és Franciaországban is) részletesen összegyűjteni a gazdálkodásra, iparra, kereskedelemre vonatkozó adatokat. A statisztika — mint mondták — nem más, mint a megállított történelem: a történelem hosszmeteszben vizsgálja a dolgokat, a statisztika pedig egy adott pillanatban ad keresztmeteszet az államügyek, a társadalom és a közügyek állásáról. A német statisztika sajátossága az, hogy ezeket a ma mindenekelőtt számokkal jellemzett adottságokat, erőforrásokat diszkurzívan, kvalitatív módszerekkel tárgyalta - vagyis a mai értelemben nem volt statisztika.

A német statisztika a tizenhetedik században alakult ki a Helmstedtben működő Hermann Conring (1606-1682) munkássága révén, melyet tanítványai terjesztettek el a többi egyetemen. Legjelentősebb iskolája a tizennyolcadik században jött létre Göttingenben, elsősorban August Ludwig von Schlözer (1735-1809) munkássága révén.

A német statisztika nyomát a mai társadalomtudományban csak a név őrzi. A társadalomkutatás történetének egyik, de nem egyedüli furcsasága az, hogy egy tevékenység, amelyben az alkalmazott matematikai elemek meghatározó szerepet játszanak, „állami tudománynak“ nevezetik.

A francia monarchia titkos tudása

A francia monarchia volt az egyetlen, amely már a tizennyolcadik század elején elég fejlett, kiterjedt adminisztratív rendszerrel rendelkezett ahhoz, hogy sikerrel próbálkozzon a rendszeres és átfogó adatgyűjtéssel. Csakhogy a forradalomig titkos maradt, nem a közönség felvilágosítását szolgálta, mint Angliában, s nem is egy lojális és kompetens, viszonylagos rendi függetlenséget élvező réteg képzését, mint Németországban.

Franciaországban a tényleges helyi hatalmat gyakorló intendánsok már a tizenhetedik században rendszeresen készítettek összeírásokat, felméréseket a királyi hatalom használatára. 1697 és 1700 között készültek Fénelon programja alapján ilyen intendánsi leírások az egész királyságról a trónörökös, duc de Bourgogne számára. Vauban már korábban, 1686-ban javasolta, hogy a *taille* nevű adó beszedésének modernizálására írják össze a népességet, majd 1694-ben a javaslatát megismételte. A következő században, 1772-ben készült el Terray abbé felmérése a születésekről, házasságkötésekről és halálozásokról, 1775 és 1786 között pedig az elítélt bűnözőkről. Még a forradalom előtt (1784-ben) Necker javasolta *De l'administration des finances de la France* [Franciaország pénzügyeinek igazgatásáról] című művében, hogy állítsanak fel egy centralizált statisztikai adatgyűjtő hivatalt a *Controle des finances* keretében (elsősorban természetesen a pénzügyi igazgatás szükségleteinek kielégítésére, de nem szorosan pénzügyi adatokra is kiterjedően).

2. A modern statisztika kezdetei

A társadalomra vonatkozó rendszeres adatgyűjtés gondolata a tizennyolcadik-tizenkilencedik század fordulóján új érvekkel megtámogatva újra felmerült. A statisztikai tevékenység elválaszthatatlan az államhatalom és az igazgatás modernizálódásától, újabb és újabb területek állami felügyelet alá vonásától, az államigazgatás racionalizálódásától. Ez az új, hatékony adminisztrációval rendelkező állam ugyanakkor már rákényszerült arra, hogy tevékenységét bizonyos fokig a nyilvánosság ellenőrzése alá helyezze. A hatékonyság követelménye és a nyilvánosság kényszere együtt teremtette meg a modern statisztikát.

A francia forradalom idején sok más mellett a társadalomról való információszerzés is élénk viták és újfajta elmélkedések tárgya lett. Condorcet 1785-ben már arról írt, hogy milyen hasznos lenne a valószínűségszámítás alkalmazása a társadalmi jelenségekre (a halálozás és a foglalkozások, a táplálkozás stb. összefüggésére) (idézi Leclerc 1979,15-16).⁶ Antoine Laurent de Lavoisier, a kémikus 1791-ben a következő címmel tartott előadást az akadémián: „A francia királyság területe gazdagságával kapcsolatos munkák eredményei“, amely új lendületet kívánt adni a felmérő munkának. A kvantitatív társadalomfelmérés gondolata ebben az időben szoros kapcsos-

⁶ A valószínűségszámítás kezdetei a tizenhatodik századig nyúlnak vissza, de a 18. században általában és sok esetben még a tizenkilencedik század elején sem jött létre kooperáció a rokon problémákon dolgozó matematikusok és „proto-statisztikusok“ között (Westergaard 1932,100-110).

latban maradt a természettudományokkal, hiszen Lavoisier is azért foglalkozott ezzel a problémával, mert a valószínűségszámítási problémák érdekelték. A matematikus Laplace 1802-ben huszonnégy megyében kiválasztott községek területén végrehajtott összeírás segítségével becsülte meg Franciaország népességét (az 1801-es általános összeírás kudarcba fulladt) (Westergaard 1932, 82-83).

A statisztikai tevékenységhez, az általa szerezhető információkhoz nagy várakozásokat fűztek. „A mai korban megelégedhet-e egy tájékozott elme az ilyen kifejezésekkel: sok, gyakran, néha, nagyon gyakran stb., amelyeket mindezülig kielégítőnek tartottak, még akkor is, amikor a közigazgatásban súlyos és roppant következményekkel járó döntésekről volt szó. [...] Az ilyen természetű állításoknak nincs értéke a számok nélkül, mert csak ezek engedik meg az összehasonlítást; csak ez utóbbi módszerrel lehet előrehaladni a tudományban, s csak így lehet a közigazgatás számára rendelkezésre bocsátani azokat az eszközöket, amelyek segítségével az biztonságosan haladhat reformról reformra. Ezt a módszert, amelyet én statisztikának neveznék, már jó ideje alkalmaznak az orvostudományban, s ez számos ponton olyan bizonyosságot tett lehetővé, hogy nemsokára általánosan el fogják fogadni“ (Parent-Duchatelet: *De la prostitution*, 1837, idézi Leclerc 1979, 183). A nagy tervek és várakozások nem vezettek gyors eredményekhez. Franciaországban először 1800-ban hozták létre a *Bureau de la Statistique Générale*-t, amely 1812-ben megszűnt. Az 1800-ban elkezdett, sikerületlen népszámlálás után 1817-ben Párizsban hajtottak végre általános összeírást, s még húsz évet kellett várni az igazi statisztikai adminisztráció felállításáig.

Quetelet és az átlagember

A statisztikai tevékenység gyors intézményesülésében, korszerűsödésében, általánossá válásában nagy szerepe volt *Adolph Quetelet* belga tudósak (1796-1874).

Quetelet igen fiatalon, tizenhét évesen lett matematikatanár egy magániskolában, majd különböző középiskolákban tanított. Tizenkilenc éves korában doktorált. Foglalkozott csillagászattal is, a brüsszeli obszervatórium megalapítását előkészítendő utazott 1823-ban Párizsba. Itt találkozott a valószínűségszámítással foglalkozó matematikusokkal, Pierre Simon de Laplace-szal és Joseph Fourier-val. Az ő hatásukra kezdett az 1820-as évektől kezdve a mai értelemben vett statisztikai kérdésekkel foglalkozni: a halandósággal és a bűnözéssel. A szoros értelemben vett statisztikai munka mellett nagy energiát fektetett a statisztikai tevékenység és intézményei megszervezésébe. Nagy szerepe volt abban, hogy a statisztikai tevékenységben nemzetközi együttműködési hálózat alakult ki. 1853-ban megszervezte az első nemzetközi statisztikai kongresszust. Egy gutatítés következtében 1855-től munkaképessége erősen csökkent.

A tizennyolcadik században az asztronómiában és a geodéziában jelentős problémát jelentett a (részben az eszközök tökéletlenségéből, részben a különböző megfigyelők pontatlanságából eredő) mérési hibák kiküszöbölése. A megoldást az a felismerés jelentette, hogy az egyes mérések véletlenszerűen, egy „haranggörbét“ alkotva szóródnak, a mérések átlaga tehát a „valós értéket“ adja meg. Gauss révén ez az eljárás matematikai megalapozást is nyert. Quetelet ezt a természettudományi mérési hibaelméletet és a hozzá kapcsolódó valószínűségszámítási megfontolásokat is-

merete meg párizsi útján, s ezeket a megfontolásokat terjesztette ki a társadalmi jelenségek tanulmányozására.⁷

Mint fentebb láttuk, már jóval Quetelet előtt felfedezték, hogy a születések, halálozások az egyes események véletlenszerűsége ellenére figyelemre méltó szabályosságot mutattak, melyet például Süßmilch az isteni gondviseléssel magyarázott. Quetelet okfejtése ettől a modelltől csak részben tért el. Az egyik, sokat idézett quetelet-i példa szerint az újoncok testmagassága egy bizonyos sávban szóródik. Ha egy koordináta-rendszerben ábrázoljuk, hogy minden egyes magasságértékhez hány újonc tartozik, ugyanúgy a „haranggörbét“ kapjuk, mintha mérési hibák eloszlását rajzoltuk volna fel hasonló módon. Ebből következően az újoncok magassági adataiból ugyanúgy számolható „valós“ középérték: ez az „átlagember“ „átlagmagassága“. „A valószínűség elmélete megmutatja, hogy a megfigyelések gyarapításával a mellékes okok hatásai egyre inkább lerontják egymást, és érvényesülni engedik az állandó okok hatására kialakuló eredményt“ (Quetelet 1974,17). Azt a problémát, amely abból adódott, hogy a csillagászati mérésekben létezett egy valószínű objektum, s az egyes mérési eredmények a megfigyelők hibái, figyelmetlenségei miatt tértek el egymástól, míg az újoncok esetében a mérések, tehát az egyes adatok valószínű objektumok valószínű magasságát adták meg, Quetelet úgy küszöbölte ki, hogy az átlagértéknek valószínű létezését tulajdonított. Az újoncok magasságának eloszlását ahhoz lehet hasonlítani, mint amikor *valaki* célba löv. A találatok — a célba lövő ügyességétől függően — a célba vett pont körül szóródnak, azaz a cél pontos helyzete pusztán a találatok szóródásából megállapítható. Quetelet másik története egy porosz királyról szól, akinek volt egy tökéletes Apolló-szobra. Erről készítettett ezer szobrasszal ezer másolatot, amelyek mind eltértek valamennyire az eredetitől. Az eredeti szobor elpusztulván, a rossz másolatokból mégis meg lehet állapítani, milyen volt az eredeti. Az „átlagember“ ugyanúgy reális létező, mint az eredeti szobor, nem a statisztikai okoskodás konstrukciója. Az egyes konkrét esetek ennek az átlagembernek mint modellnek a tökéletlen „másolatai“. Ahogy a célba lövő sem találja el pontosan a célpontot, úgy a „természet“ (az isteni gondviselés) sem találja el az emberek ideális nagyságát, az emberek magassága is szóródik egy átlag körül. Amikor tehát megmérjük az embereket és méréseinkből átlagot számolunk, akkor egy „valóságos“ nagyságot próbálunk megbecsülni. A quetelet-i értelemben vett statisztikai vizsgálatoknak tehát „valóságos“, objektív tárgya volt: az „átlagember“.

Ha a statisztikus által kialakított típus, az „átlagember“ nem önkényes konstrukció, nem módszertani megfontolások alapján kialakított célszerű mérőszám, akkor a statisztikai átlagok a csoport valódi tulajdonságait mutatják meg az individuális változatok kiszűrésével. Quetelet-t a csoport sajátosságai érdekelték, ebben az értelemben holista volt. Az átlagember különböző jellemzői révén feltárható társadalmi világ szerinte az egyének feletti makroszociális világ, s az egyének csak többé-kevésbé tipikus egyedi változatai az „átlagembert“ létrehozó okoknak. Az átlag ilyen determinista, „realista“ felfogása jól illeszkedett a kontinens centralizáló, bürokratikus államaiban létrejövő statisztikai szolgálatok gondolatvilágához, hiszen egyrészt elvileg módot nyújtott az átlagot meghatározó okok állami befolyásolására, másrészt

⁷Lásd ezekre és a következőkre Desrosières 1993; Westergaard 1932; Camic-Xie 1994.

megalapozta a „rendetlenséget“ okozó egyéni véletlenszerűségek elhanyagolását.

Quetelet figyelme az általános, a statisztika mibenlétére és az átlag természetére vonatkozó módszertani elmélkedések mellett közvetlenül érdekesebb kérdések felé is irányult. Megkülönböztette a társadalmi fizikát,⁸ amely az átlagmagasság kérdését, a betegségek, a halálozások folyamatait vizsgálja, és a morális statisztikát,⁹ a nemfizikai tulajdonságok tanulmányozását, például a részegség, a bűnözés problémáját.

Quetelet volt az első, aki megsejtette, hogy látens változókat indikátorok segítségével lehet vizsgálni. Például a bűnözésre való hajlam olyan látens változó, amelyet közvetlenül nem lehet mérni, de az szerinte a bűnözések számával és a népességen belüli arányával mérhető. Az előrelátásra való hajlam ebben az időben — a polgári világ, az utilitarista etika és a klasszikus közgazdaságtan virágzása idején — nagyon lényeges tényezőnek számított. Fontosnak tartották, hogy mennyire képesek az emberek, az egyes társadalmi csoportok hosszabb távra tervezni. Az előrelátásra való hajlamot szintén nem lehet közvetlenül mérni. Quetelet szerint azonban mérhető bizonyos indikátorok segítségével: a megtakarítások mértékével, a biztosítások számával stb. Ugyancsak ő fogalmazta meg, hogy a longitudinális megfigyeléseket helyettesíteni lehet nagyszámú, azonos időben tett megfigyeléssel. Például ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy egy adott népességben milyen gyakran részegednek le az emberek, akkor nem kell őket hosszabb időn keresztül megfigyelnünk, elég ha egy alkalommal megszámloljuk a részeket, s ezeknek az össztlakossághoz viszonyított arányából következtetünk a lerészegedés gyakoriságára.

A statisztika intézményesülése

A statisztika mint a pontos „társadalmi könyvvitelért“ elsősorban felelős, a gazdasági és társadalmi folyamatokat folyamatosan regisztráló társadalomtudomány gyors intézményesülésében, a nemzeti statisztikai szolgálatok létrehozásában nyilvánvalóan elsősorban a kormányzati, adminisztratív érdekek játszottak szerepet. De abban, hogy ezeknek az érdekeknek sikerült megfelelni, a Quetelet által kezdeményezett nemzetközi statisztikai kongresszusok is közreműködtek. Az első, 1853-as brüsszeli kongresszust a következő huszonhárom évben nyolc másik követte (1876-ban Budapesten is). Az 1880-ra tervezett római kongresszust már nem sikerült megtartani — az európai hatalmak közti politikai ellentétek miatt. A kongresszusok célja

⁸A „társadalmi fizika“ szó ilyen kvantifikáló értelemben vett használatán, a matematikának a társadalomkutatásban való alkalmazásán nagyon felháborodott Comte, hevesen kikelt az általa meg nem nevezett belga tudós ellen — és ettől a hamis társadalomtudománytól való elhatárolódás vágyának engedelmessé kitalálta a szociológia szót.

⁹A morálstatisztika kifejezést A. M. Guerry vezette be 1833-ban (Essai sur la statistique morale de la France — Tanulmány Franciaország morálstatisztikájáról) (Westergaard 1932,166). A probléma iránti magas fokú érdeklődést tükrözi, hogy ebben az időben jelent meg a „veszedelmes [tudniillik morálisan és politikailag veszedelmes] osztályok“ (*classes dangereuses*) kifejezés Franciaországban (az Akadémia 1838-as pályázatára beküldött egyik munka címe: *Des classes dangereuses de lapopulation desgrandes villes* (A nagyvárosi népesség veszedelmes osztályairól) — a szerző a párizsi rendőrprefektúra irodavezetője, Frégier volt), a „bűnöző osztályok“ (criminal classes) kifejezés Angliában (Leclerc 1979, 242). A „morális“ statisztika tehát ezeknek a nemcsak morálisan fenyegető jelenségeknek a vizsgálatát jelentette. A morális statisztika kifejezés még hosszú ideig élt a társadalomtudományban (még a századfordulón a Durkheim által kiadott évkönyvben is szerepelt egy ilyen rovat).

messzemenően gyakorlati volt, tudniillik a szervezett és a kormányzati bürokráciához kapcsolt statisztikai szolgálatok létrehozásának támogatása és a statisztikai adatok nemzetközi összehasonlíthatóságának elősegítése, azaz az eljárások és klasszifikációk valamelyes standardizálása. A tizenkilencedik század második harmadában tehát a statisztika mint önálló — félig tudományos, félig közigazgatási — tevékenység intézményesült, s a huszadik században meglehetősen határozottan elvált az egyetemi keretek közt intézményesülő szociológiától, amely országonként eltérő módon ment végbe.¹⁰

Franciaországban 1833-ban újra felállították a *Statistique générale de France*-t, amelynek a fő tevékenysége a népszámlálások megszervezése és a népességmozgások megfigyelése volt. Egyebekben a többi adminisztráció által előállított adatokat gyűjtötte össze és rendszerezte. Itt tehát a statisztika a centralizált és erős bürokrácia része és foglya volt. Lényeges változás akkor kezdődött el, amikor az első, még nagyon szűk hatókörű „szociális“ törvények meghozatala idején, 1891-ben létrehozták az *Office du travail*, ahol a statisztika a lassan kibontakozó állami szociálpolitika és szociális reform hálózatának nélkülözhetetlen része lett, s ezzel státusa és hatóköre erősödött.

Nagy-Britanniában a statisztikai szolgálat nem volt centralizált. A különböző statisztikai szolgálatok egymástól függetlenek és szervezetenként szétválasztottak voltak. 1832-ben hozták létre a *Board of Trade*-et a kereskedelmi minisztériumban a gazdaságstatisztika művelésére, 1837-ben a népesség regisztrálását végző *General Register Office*-t a népmozgások megfigyelésére és társadalomstatisztikára. A brit szolgálat centralizáltsága is gyengébb volt, mint a franciáé. Ugyanakkor a brit statisztikusok szorosabb kapcsolatban voltak a közegészségügyi és szociális kérdések iránt érdeklődő csoportokkal és társaságokkal, s ez a társadalmi „beágyazottság“ bizonyos befolyást is biztosított nekik.

Németországban 1805-ben, a porosz reformkor idején hozták létre a porosz statisztikai szolgálatot, majd a század első felében a többi német államban is megteremtették az állami statisztikát. A birodalmi statisztikai hivatal 1871-ben alakult meg, de az országos statisztikai szolgálatok sokáig megőrizték önállóságukat. A porosz statisztika a franciához hasonlóan centralizált és az állami bürokráciához kapcsolódó volt, de nem a kereskedelmi vagy pénzügyi, hanem a belügyi bürokráciához kapcsolódott. A porosz statisztika irányítója hosszú ideig (1860-1882) Ernest Engel, aki nemcsak a róla elnevezett, a kiadások szerkezete és a jövedelem nagysága közti összefüggés megállapítója, hanem a statisztikai egyetemi oktatás egyik úttörője is. A porosz statisztikai szolgálat jelentős szerepet játszott a Bismarck kancellársága idején megalkotott szociális törvények előkészítésében.

Az Amerikai Egyesült Államokban sajátos és az európai országokban ismeretlen problémát jelentett a népesség bevándorlásából fakadó gyors növekedés és a föderáción belül az egyes államok közti népességi arányok változása. Minthogy a Kongresszusban a képviselői helyek száma és a szövetségi költségvetéshez való hozzájárulás mértéke a népesség arányától függött, a politikai rendszer megkívánta a rendszeres népszámlálást, amelyet 1790-től folyamatosan végeztek. Ugyancsak az európai fejlődéstől eltérést jelezte, hogy állandó statisztikai szolgálatot hosszú ideig mégsem hoztak létre, hanem minden alkalomra új szervezetet állítottak fel. Csak 1902-

¹⁰ A következőkre lásd Desrosières 1993.

ben jött létre a *Census Bureau*. Statisztikai jellegű információk gyűjtésére természetesen már korábban is létrejöttek többé-kevésbé állandó szervezetek, ezek azonban az egyetemekhez, alapítványokhoz kötődtek, nem pedig, mint Európában, a centralizált szolgálatokhoz, amelyek ott a század utolsó évtizedében már mindenütt összekapcsolódtak a szociális törvényhozás kezdetével.¹¹

3. A „társadalmi problémák“ kutatása

A statisztika kibontakozásával párhuzamosan, de csak esetlegesen kapcsolódva jelent meg a társadalmi jelenségeknek, egyes társadalmi problémáknak sokszor szociálpolitikai, szociálreformer vagy filantróp szándékú kutatása, leírása. Ilyen munkák legnagyobb számban Franciaországban és Angliában születtek. E tevékenységet természetesen az ekkor végbemenő nagy gazdasági és társadalmi átalakulás ösztönözte. E munkákat többnyire olyan polgárok írták, akik általános filantróp megfontolásból érdeklődtek az urbanizáció, az új társadalmi csoportok megjelenése és az új típusú szegénység vagy inkább nyomor¹² iránt. Sokan közülük — elsősorban orvosok — hivatásuknál fogva kerültek kapcsolatba az „alsóbb“ társadalmi csoportokkal. Többnyire reformer beállítottságúak voltak, de hajtotta őket a tudományban való hit is. Mások a szegényekben és nyomorgókban — meglehetősen leplezetlenül — a társadalmat fenyegető veszélyt láttak, s ezért akarták a viszonyokat megismerni.³ A bűnözés és a vele *összefüggő* jelenségek kutatását (az úgynevezett „morálstatisztikát“) a hatékony társadalmi ellenőrzés vágya hajtotta.

E munkák eredményét angolul survey-nek nevezték.¹⁴ A tizenkilencedik századi angol és amerikai szóhasználatban mást jelentett, mint ma. Ma nagyméretű empirikus adatfelvételt jelent, többnyire kvantitatív adatelemzéssel, a tizenkilencedik szá-

¹¹ Magyarországon az országos statisztikai szolgálat megteremtésére az első kísérlet 1848-ban történt, amikor Fényes Elek vezetésével a Belügyminisztérium keretében megszervezték az Országos Statisztikai Hivatalt. Tartósabb statisztikai intézményrendszer a kiegyezés eredményeképpen jöhetett létre: a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium keretében megszervezett Országos Statisztikai Hivatal Keleti Károly vezetésével, amely 1869-ben elvégezte az első modem magyar népszámlálást, elérte 1874-ben az első statisztikai törvény meghozatalát. A magyar statisztikai tevékenység elismerését jelentette, hogy az utolsó tizenkilencedik századi statisztikai kongresszust — 1876-ban — Budapesten tartották.

¹²A szegénység kutatását befolyásoló gondolati modell szerint a szegénység természetes, megváltoztathatatlan, sőt tulajdonképpen hasznos is (így véli például a benthamista Colquhoun: *Treatise on indigenee* [Értekezés a nyomorúságról], idézi Leclerc 1979,217). A problémát a nyomor (indigenee, misére) jelentette, azaz azoknak a helyzetek, akik (különböző okokból) nem is képesek dolgozni a megélhetésükért. Még Victor Hugó is 1848-ban hasonlóképpen vélekedett: „A nyomor el fog tűnni, ahogy a lepra is eltűnt. A nyomor nem azonos a szenvedéssel; a nyomor nem maga a szegénység. [...] A szenvedés nem tűnhet el, a nyomornak el kell tűnnie. Mindig lesznek szerencsétlenek, de lehetséges, hogy ne legyenek nyomorultak (misérables)“ (i. m. 219).

¹³1838-ban a *párizsi Académie des sciences morales et politiques* a következő kérdésre írt ki pályázatot: „Fel kell fedezni, közvetlen megfigyelés útján, hogy melyek azok az elemek Párizsban és a többi nagyvárosban, amelyek bűneik, tudatlanságuk és pauperizmusuk következtében a népesség veszedelmes osztályát alkotják“ (i. m.220).

¹⁴A *survey* és a *statistics* jelentése sokáig nem különültl egymástól. 1797-ben az *Encyclopaedia Britannica* a *statistics* szót így határozta meg: „újabbban bevezetett szó, amely valamely királyság, megye vagy község áttekintését (*view*), megvizsgálását (*survey*) jelenti“ (idézi Bulmer-Bales-Sklar 1991, 6).

zadban pedig, a szó eredeti jelentésének megfelelően, kvalitatív áttekintést is, a társadalmi viszonyok komplex és értékelő leírását, bemutatását.

Noha ezt az empirikus, „szociografikus“ (hogy ezt a magyar nyelvben sajátos jelentéssel bíró terminust használjuk) kutatást elsősorban „magánemberek“ végezték, olykor a közhatalom is bekapcsolódott. Elsősorban a *British Royal Commission* intézményét kell megemlítenünk (1832 és 1846 közt több mint száz működött a legkülönbözőbb kérdésekben), valamint a Parlament által kiküldött vizsgálóbizottságokat, amelyek egy-egy égetőnek érzett kérdés kapcsán az érdekelt vagy tájékozottnak tartott felek megkérdezése alapján készítettek a Parlament számára később nyilvánosságra hozott jelentéseket.¹⁵ A következőkben azonban elsősorban a nem kifejezetten közhatalmi indíttatású kutatásokkal foglalkozom.¹⁶

Nagy-Britannia

A kibontakozó mezőgazdasági forradalom és átalakulás nyomán már a tizennyolcadik század végén készítettek úgynevezett *rural survey*-ket, amelyek közvetlenül kapcsolódtak a politikai aritmetikai hagyományhoz. Az 1790-es években jelent meg Skócia társadalmi problémákra irányuló leírása huszonegy kötetben (Sir John Sinclair: *The Statistical Account of Scotland* (Skócia statisztikai ábrázolása) — szerkesztésmódjában, módszerében a régi német statisztikával is rokonítható munka volt). Ez a tevékenység az 1820-as, 1830-as években erősödött meg Angliában, az iparosítással összefüggésben. Ekkor egyrészt megjelentek és megerősödtek az új típusú társadalmi mozgalmak (a periódus végén megjelent a chartizmus), amelyek nyilvánvalóvá tették az iparosítás által kiváltott társadalmi problémák súlyosságát, másrészt a liberális közvélemény vagy annak egy része is fogékony volt a társadalmi problémák és a politikai-társadalmi reform iránt.

A társadalmi kérdések kutatására számos egyesület, társaság jött létre. A legismertebb a *Manchester Statistical Society* volt, amelyet 1833-ban alapítottak a városnak az országos politikában is szerepet játszó liberális polgárai és értelmiségije, akikben „erős volt a vágy, hogy hozzájáruljanak a társadalmi viszonyok javításának előrehaladásához“ (idézi Abrams 1968, 33). Mellette a *Statistical Society of London* (1838) játszott fontos szerepet. Az empirikus társadalomkutatás támogatóit, népszerűsítőit, munkásait, akik többnyire jómódú polgárok és értelmiségiek voltak, több dolog motiválta: az iparosítás társadalmi hatását lakóhelyükön és vállalkozásaikban, munkájuk során közvetlenül tapasztalhatták, látták a polgári jótékonyosság hagyományos formáinak és az állami szegénypolitikának kudarcát, féltek a „munkás- és veszedelmes osztályoktól“, a bűnözéstől és az alkoholizmus terjedésétől. A társadalmi kérdés mint morális kérdés érdekelte őket („a jótékonykodás a gazdagok fényűzése“ — i. m. 32). Munkájukat a protestantizmus hagyománya is befolyásolta, „alkalmazott kereszténységnek“ tekintették tevékenységüket. Ugyanakkor természetesen a hatékonyabb társadalmi ellenőrzés szándéka is szerepet játszott a társadalomkutatásban. Az uti-

¹⁵ 1833 és 1860 között 156 ilyen bizottságot hoztak létre.

¹⁶ E kutatásokat — noha sok közös vonásuk volt — az egyszerűség kedvéért országonként tekintem át.

taristák (így maga Bentham és barátja, Colquhoun) ezért sürgették a szegénységgel, a bűnözéssel kapcsolatos adatgyűjtés elvégzését (Leclerc 1979, 16).

Minthogy az amatőr társadalomkutatók a szociálisan rendkívül erősen integrált brit elit — többnyire liberális — tagjai voltak, közvetlenül tudták befolyásolni a kormányzati döntéseket, és úgy vélték, hogy a kormánynak kell biztosítania a liberális elvek érvényesülésének keretfeltételeit, vagyis egyáltalán nem zárkóztak el a kormányzati úton bevezetendő szociális reformoktól. Elméletileg és ideológiailag a klasszikus közgazdaságtan befolyása alatt álltak- a kor vezető közgazdászai is e társaságok tagjai voltak (Londonban például Nassau W. Senior, Malthus, McCulloch, Jones).

1840-ben a *Journal of the Statistical Society* a következőképpen indokolta a statisztikai információ fontosságát: „Serkenti a jótékonyt, megjelöli a filantróp energiáinak célját és biztosítja hatékonyságát; ellátja a törvényhozót azokkal az anyagokkal, amelyekre az a társadalmi zavarok gyógyítását szolgáló rendszabályait és a társadalmi boldogság tömegének növelését célzó terveit alapozhatja [...] Nem lehet kérdéses, hogy az így szolgáltatott információ alapján a közfigyelem olyan intenzíven irányult erre a tárgyra mint még soha, tudniillik a szegényebb osztályok fizikai és morális lealacsonyodására [...] A felhívásra nemes szellemben válaszoltak; a száraz tényeket értelmezték; megfelelő eszközöket alkalmaztak, hogy elvigyék a műveltség, rend és erény áldásait azokba a sötét zugokba, ahol a tudatlanság, a bűn és a rossz igazgatás látszólag áthatolhatatlan sűrűségbe burkolózva megvetették a lábukat“ (idézi Abrams 1968,31-32).

A statisztikai társaságok meg voltak győződve a kvantitatív társadalmi információ fontosságáról, de legalább akkora súllyal szerepelt tevékenységükben a „statisztika“ német hagyományához kapcsolódó leíró, kvalitatív megközelítésű munka is. Angliában a survey-tevékenység virágkora az 1830-1840-es évekre esett. Kezdetben a manchesteri társaság volt aktívabb, a negyvenes évektől pedig a londoni. Kérdőíveket szerkesztettek fontosnak tartott gazdasági és társadalmi problémákról (takarékpénztárak, bűnözés, lakbérek, sztrájkok és eredményeik), ezeket a válasz reményében olyan intézményeknek és személyeknek küldték el, amelyekről, akikről azt gondolták, hogy a megfelelő információ birtokosai (rendőrség, kórházak, szegénygondozók, iskolaszékek, gyárfelügyelők, földbirtokosok, börtönigazgatók) -, azonban a visszaküldési arány igen alacsony volt. Fizetett alkalmazottak segítségével terepmegfigyeléseket (field survey) folytattak. Pénzt és fáradságot nem kímélve igen extenzív vizsgálatokat folytattak (egy vizsgálat során például Manchesterben 4102 családot, egy másik esetben Bristolban 6000 családot kerestek fel). Érdeklődésük középpontjában a „morális és intellektuális statisztika“ állt: a szobák száma, nagysága, a bennük élők száma, az ágyak száma (mindennek nyilvánvaló volt a szexuális renddel való összefüggése), a közegészségügyi helyzet, az írástudás, a templom- és iskolalátogatás.

A legismertebbek az egy-egy réteg helyzetét megvilágító monográfiák voltak, például az orvos James E Kay-Shuttleworth *The Moral and Physical Condition of the Working Classes Employed in the Cotton Manufacture in Manchester* című munkája (Manchester gyapotmanufaktúráiban alkalmazott dolgozó osztályok morális és fizikai állapota) (1832) vagy Edwin Chadwick 1842-ben megjelent *Report on the sanitary condition of the labouring population of Great-Britain* (Beszámoló Nagy-Britannia dolgo-

zó népességének egészségügyi helyzetéről) című könyve (amely bizonyította a szegény népesség jóval átlagon felüli, még a börtönlakókéét is meghaladó mortalitását s amely előkészítette az 1848-as Public Health Actet).¹⁷ Hasonló munkák nagy számban születtek.

Nagymértékben ezekre az írásokra és a parlamenti vizsgálóbizottságok jelentéseire támaszkodott az elsősorban London és Manchester ipari munkásságának helyzetét leíró Friedrich Engels is (*A munkásosztály helyzete Angliában*, 1845). Módszerében is a „statisztikai“ társaságok tagjainak eljárásait vette át, ugyanúgy a higiéniai és lakásviszonyok érdekelték elsősorban. Engels természetesen szocialista meggyőződésű volt: a szociálreformer polgárokkal szemben kikerülhetetlennek tartotta az osztályok közötti általános konfliktust. „Ebben az országban teljes erővel dúl a társadalmi háború; mindenki csak magával törődik, csak önmagáért harcol mindenki más ellen, és hogy a többinek, akik mind esküdt ellenségei, kárt okoz-e vagy sem, ez kizárólag attól függ, hogy önző számításal mit tart magára nézve előnyösebbnek. [...] fokozatosan két nagy ellenséges tábor alakul ki, amely egymás ellen harcol: a burzsoázia és a proletariátus. Ez mindenki háborúja mindenki ellen, és a proletariátus háborúja a burzsoázia ellen — nem lepődhetünk meg rajta, mert ez a háború csak a szabad konkurenciában már bennrejlő elv következetes megvalósítása [...]“ (Engels 1845, 333).

Ugyancsak a statisztikai társaságoktól távol, a társaságok tagjaira jellemző moralizmus nélkül írt a londoni szegényekről Henry Mayhew, a *Morning Chronicle* londoni tudósítója, aki 1861-ben jelentette meg korábbi riportjai anyagát felhasználva *London Labour and the London Poor* (A londoni munkások és a londoni szegények) című „szociografikus“ munkáját.¹⁸

Az 1840-es évek végétől az empirikus, problémaorientált társadalomkutatás hanyatlásnak indult.¹⁹ Ebben szerepet játszott egyrészt a társadalmi mozgalmak bukása, tehát a chartizmus kudarca, másrészt az is, hogy részben a szociálreformer körök tevékenysége, de elsősorban az általános gazdasági fejlődés következtében az életkörülmények javultak, eltűntek a legkiáltóbb visszásságok az ipari viszonyokból. Azok-

¹⁷Ez utóbbi vizsgálat az orvosok közt is uralkodó azon feltevésen alapult, hogy a fertőző betegségek (konkrétan a kolera) oka a rossz, „miazmás“ levegő, a rossz városi levegő oka pedig a rossz lakásviszonyokban, a csatornázás hiányában, a szemet és hulladék felhalmozódásában keresendő. Ez a statisztikai vizsgálatokra, az átlagok már megismert quetelet-i felfogására támaszkodó makroszintű oksági modell megkövetelte a szociális, higiénés állapotok vizsgálatát és megfelelő reformok keresztülvitelét (csatornázás, vízműépítés, városrendezési és építési előírások). A beteg egyének kezelése önmagában nem hozhatott ezek szerint megoldást (lásd erre Oberschall 196 5, 3 8). Már a század első felében is voltak, akik a fertőzésnek az egyik egyénről a másikra való átvitelében keresték a betegségek magyarázatát. Tudományosan ezt csak a század második felében (többek közt Koch és Pasteur munkássága nyomán) uralkodóvá vált bakteriológiai megközelítés támasztotta alá. Ez utóbbi megközelítés, amely „mikrokauzális“ volt, az egyén kezelését kívánta meg, s „feleslegessé“ tette a társadalmi okok kutatását. A makrokauzális, „téves“ elmélet alapján kezdeményezett lépések mégis sikeresek voltak- az általános higiénés viszonyok lényeges javulása döntő tényező volt a fertőző betegségek visszaszorulásában.

¹⁸„Szegénynek« fogom tekinteni mindazokat a személyeket, akiknek a jövedelme elégtelen szükségleteik kielégítésére — ezeket a szükségleteket szerintem az különbözeti meg a pusztá vágytól, hogy nemcsak szellemi nyugtalanság, hanem fizikai fájdalom is kíséri őket. A fővárosi szegénység egészét három külön fokozat szerint fogom áttekinteni, azaz azokat, akik dolgoznak, akik nem tudnak dolgozni, és akik nem akarnak dolgozni“ (idézi Bulmer-Bales-Sklar 1991, 5 3).

¹⁹Igaz, 1857-ben létrejött a *National Association for the Promotion of Social Science*, s a század végéig nem elhanyagolható munkásságot fejtett ki, de ez nem változtatott a reformer társadalomleírást tápláló érdeklődés gyengülésén.

nak az értelmiségi-polgári elitcsoportoknak az érdeklődése, amelyek a társadalomkutatást fenntartották, eltolódott. A tiszta gazdasági statisztika továbbra is érdekelte őket, a társadalmi kérdések empirikus kutatása kevésbé. A politikai gazdaságtan népszerűbb lett, a vitán felül álló érvényességű gazdaságtani elvekből vezették le a gyakorlati társadalmi tevékenység céljait és módszereit.²⁰

Ez az eltolódás összefüggött a szociáldarwinizmus megjelenésével, illetve ennek az eltolódásnak az egyik jele volt a szociáldarwinizmus. Két kérdés került előtérbe: az öröklődés/kiválasztódás problémája egyfelől, a „jótékonyosság” kérdése másfelől. A kettő feltevései révén szorosan összefüggött.

Az öröklődés/kiválasztódás kérdése a nemzet fennállásával, versenyképességével függött össze. A kérdés úgy vetődött fel, hogy nem veszélyeztetik-e az alsó osztályok és a deviáns csoportok túlságos szaporodásukkal a nemzet versenyképességét. Ebben a versenyt, az alkalmatlanok kihullását hangoztató gondolatvilágban maga a filantropia is gyanússá vált.²¹ Tulajdonképpen nem szociáldarwinisták voltak ennek az eugenikai programnak a hirdetői, hanem szociál-lamarckisták,²² abban az értelemben, hogy úgy gondolták, ezeknek a szegény és deviáns csoportoknak a szerzett előnytelen tulajdonságai öröklődnek gyermekeikben, és mivel sok gyermeket nemznek (minél több szociális segítséget kapnak, annál többet), a nemzet öröklőanyaga hanyatlak. De ezt a gondolatot meg is fordították: az alsó osztályok azért deviánsak és azért vannak alul, mert ilyen hajlamokat örököltek (s ez már inkább összhangban volt a szociáldarwinizmussal). Francis Galton több könyvben foglalkozott a tulajdonságok öröklődésének kérdésével (*Hereditary Genius* (Az öröklődő zsenialitás) 1869, *Inquiries into Human Faculty* (Vizsgálódások az emberi képességekről) 1883, *Natural Inheritance* (Természetes öröklődés) 1889). Összeállított egy mintát valamilyen szempontból kiemelkedő emberekből, és kiszámította, hogy közülük kik álltak egymással vér szerinti rokonságban. A vér szerinti rokonok aránya a mintában nagyobb volt, mint amit véletlenszerűen várni lehetett volna, s ez meggyőzte őt arról, hogy az öröklődés törvényeinek megfelelő tudatos társadalmi cselekvés nagyszerű eredményekhez vezethet. „Az eugenika együttműködik a Természet hatásával és biztosítja, hogy az emberiséget a legalkalmasabb fajok reprezentálják. Amit a Természet vakon, lassan és kegyetlenül tesz, azt az ember előrelátóan, gyorsan és szelíden teheti meg” (idézi Abrams 1968,89).

Bár Galton munkáját a tudományos közösség hűvösen fogadta (Darwin, az unokatestvére, meg sem említette az ember származásáról szóló könyvében), magánva-gyonából létre tudott hozni egy laboratóriumot. Ebben a deskriptív konvencionális

²⁰„A közgazdászok ugyanúgy irtóznak a tények gyűjtésétől, mint a veszett kutya a víztől. Sokkal könnyebb, ha az ember meghúzza magát egy sarokban, önelégülten egész nap ott marad, mint a nagypotrohú pók, s elmélet-pókhálójával beszöveget a szennyes hulladékot” (Mayhew, idézi Leclerc 1979,205).

²¹Karl Pearson, az eugenika neves képviselője írta a századfordulón: „Ahol a harcteret a tehetségesek és a törekvők foglalják el, ahol az ostobáknak és lustáknak nincs módja, hogy fajukat szaporítsák, ott a nemzet haladni fog akkor is, ha a talaj terméketlen, a környezet barátságtalan és az oktatás eszközei csekélyek. Biztosítsátok mindenki számára az oktatás lehetőségét, korlátozzátok a munkaidőt napi nyolc órára — hogy maradjon szabadidő hetente kétszer futballmeccsre menni -, határozatok meg minimális béreket és ingyenes orvosi ellátást, s azt fogjátok látni, hogy az alkalmazhatatlanok, a degeneráltak, a fizikailag és mentálisan gyengék száma növekedni, s nem csökkenni fog” (idézi Abrams 1968,89-90).

²²A darwinizmus nem tételezte fel az egyed életében szerzett tulajdonságok öröklését, ez Lamarck elképzelésének volt a része.

biológiával szemben matematikai statisztikai módszerekkel dolgoztak. 1902-ben Galton megalapította a *Biometrics* című lapot, 1904-ben eugenikai kutatói állást alapított a University of Londonon. Az ebből kialakult eugenikai laboratóriumot vezette Karl Pearson 1933-ig. Az öröklött sajátosságok eloszlásának kutatásával kapcsolatban jött létre a statisztika „brit iskolája“, amely Quetelet-vel ellentétben nem az átlagszámítás mint a „hibák“ kiküszöbölésének módszere, hanem azok után a tényezők iránt érdeklődött, amelyek a jelenségek eloszlását meghatározzák. Quetelet-et a csoport tulajdonságai érdekelték, ezeket az átlagok alapján vélte megismerni. Galtont és munkatársait az egyének csoportokon belüli eloszlása érdekelte (például a zseniális egyének, azaz az extrém típusok megjelenését meghatározó tényezők az egyes csoportokban, amit értelemszerűen nem lehetett az átlagok alapján elemezni). E kutatások során dolgozzák ki Galton és követői (Karl Pearson, Francis Edgeworth, George Udny Yule) a regresszió- és korrelációs számítás eljárásait.²³

Az eugenikai szemlélet és az öröklődés kérdésének előtérbe állítása befolyásolta a szociális problémák értelmezését is. Már korábban is sokan voltak hajlamosak az öröklődéssel magyarázni, hogy a társadalmi kiválasztódás során egyesek alulra kerülnek, tudniillik azok, akik éppen öröklött adottságaik miatt nem tudnak a versenyben helytállni. Az eugenika mintha kvantitativet ezt igazolta volna.

A „jótékonyág“ problémájával kapcsolatban azt vetették fel, hogy vajon a jótékonyág, a szegényeknek nyújtott támogatás, a szegények nevelése racionális-e, meghozza-e a kívánt eredményeket vagy ellenkezőleg, éppenséggel a szegénység és a bűnözés gyarodását eredményezi.²⁴ A *Charity Organization Society* (1869) ezeknek a kérdéseknek a vizsgálatára alakult. Célja az volt, hogy módszeresen kiválassza az „érdemes szegényeket“ (deserving poor), akik morális és intellektuális adottságaiknál fogva a segítség révén képesek lesznek kiemelkedni a szegénységből (míg másokat, az érdemtelen szegényeket [undeserving poor] a segítség tulajdonképpen „rászoktat“ a szegénységre). Ezekből a politikai gazdaságtan elveiből levezetni próbált megfontolásokból ellenezte például a COS 1906-ban az iskolai étkeztetés, 1908-ban az öregségi nyugdíj bevezetését. Ezek az öntevékeny, civil szervezetek munkájukat a tudományra kívánták alapozni. Ahogy C.-L. Loch, a COS titkára mondta: „A jótékonyágnak társadalomtudományra van szüksége: az együttérzés működteti és a tudományon alapul.“ A COS a század végétől ezekből a megfontolásokból kiindulva szociális munkás képzést is indított -, hiszen aktivistáinak az egyén helyzetének és adottságainak teljes felméréséből kiindulva kellett javaslatot tenni a támogatásra. Tanfolyamuk 1912-ben beolvadt a London School of Economicsba.

Ebből a típusú gyakorlati társadalomismeretből indult ki a tizenkilencedik század egyik legjelentősebb empirikus felmérése: Charles Booth (1840-1916) londoni vizsgálata.²⁵ Booth üzletember volt, s amatőr módon érdeklődött a társadalmi kérdések

²³ Lásd erre Desrosières 1993.

²⁴ Sir Benjámín Brodic 1857-ben a National Association for the Promotion of Social Science egyik vitautlásán a következőket mondta: „Néhány nappal ezelőtt egy londoni szabómester azt állította nekem, hogy sok munkása, aki harminchat vagy néha negyven shillinget keres egy héten, egy vagy éppen két napot a kocsmában tölt, keresetének nagy részét sörre és pálinkára költi, mert tudja, hogy a felesége és gyermekei nem fognak éhen halni, hiszen az egyházközségnek el kell tartania őket“ (idézi Abrams 1968,41-42).

²⁵ Az alábbiakra lásd Webb 1938; Simey és Simey 1960.

íránt. A Statistical Society of London tagja volt, és belekeveredett a COS fentebb említett vitáiba, amelyek a jótékonyosság hatása körül folytak.

Booth mint praktikus angol gentleman és olyan ember, akinek a vagyona lehetővé tette, hogy azt csináljon, amit akar (hajótulajdonos volt), úgy gondolta, hogy ezt *a priori* okoskodással nem lehet eldönteni, meg kell nézni, hogyan állnak a dolgok. Empirikus vizsgálatba kezdett. Mint mondta, létre kell hozni „egy nagy statisztikai keretet, amelyben fel lehet halmozni a tényeket“. Csak ennek eredményeként képzelhető el, hogy „kifejlődik egy elmélet, megfogalmazódnak a törvények és meglesz az értelmes cselekvés alapja“ (idézi Bulmer-Bales-Sklar 1991, 67). Azt kívánta vizsgálni, hogy hányan élnek „elsődleges“ (primary), vagyis a jövedelem hiányának s hányan „másodlagos“, azaz káros szokásoknak, az előrelátásra való képtelenségnek stb. tulajdonítható szegénységben (ezek a terminusok csak később kerültek használatba). Ugyanennek a problémának a másik oldala az volt, hogy vajon valóban olyan nagy-e a félbűnözőkből és semmittevőkből álló javíthatatlan szegények tábora (Booth „A“ osztálya), hogy a társadalmat fenyegeti. A megnyugtató eredmény az volt, hogy nem: a szegények zöme nem a csavargók közül kerül ki.

Az 1886-ban elkezdett óriási méretű vizsgálat először a körülbelül 900 ezer lakost számláló East London-i kerületek teljes felmérését vette célba. Pontos keresztmetszetet akart kapni a társadalomról. Jellemző a századvégi gondolkodásra az a metafora, amellyel tevékenységét leírta: céloim „pillanatfelvételt készíteni, rögzíteni a tényeket a negatívomon, ahogy egy adott időben megjelennek“ (idézi Webb 1938, 271 — filmnegatívról van szó; abban a korszakban vagyunk, amikor már elterjedőben volt a fényképezés). A vizsgálat eredményei 1889 és 1903 között jelentek meg külön kötetekben.

Booth nyolc jövedelmi kategóriát állapított meg: a) Alkalmi (occasional) munkások, csavargók, félbűnözők, b) rendszertelen (casual) jövedelemmel rendelkezők - nagyon szegények, c) időszakos (intermittent) jövedelemmel rendelkezők — nagyon szegények, d) kis rendszeres jövedelemmel bírók — szegények, e) rendszeres átlagos (standard) jövedelemmel bírók — a szegénységi küszöb felett, f) felső munkásosztály, g) alsó középosztály és h) felső középosztály. London lakosságának családi jövedelem szerinti megoszlása 1889-ben Booth szerint a következő volt: a+b 8,4; c+d 22,3; e+f 51,5; g+h; 17,8; 100 (= 4 309 ezer fő) (i. m. 281-282).

Booth vizsgálata eredményeként arra a következtetésre jutott,²⁶ hogy a szociáldarwinista okoskodásnak nincs igaza, tehát a szegénység alapvetően a jövedelem alacsonyágának a következménye, és a jótékonyosság egyáltalán nem növeli a szegénységet. Szintén lényeges volt, hogy empirikusan sikerült bizonyítania: Malthusnak nem volt igaza. Malthus, a század első felének híres közgazdásza ugyanis azt állította, hogy a szegényebb osztályok jövedelmének emelkedése azért is káros, mert ha az emberek nagyobb jövedelemre tesznek szert, több gyermek fog születni, a népességnövekedés hosszabb távon növeli a munkaerő-kínálatot, és ez lenyomja a béreket, tehát létezik egy vastörvény, amely a béreket alacsony szinten tartja. Booth bizonyította, hogy ez egyáltalán nem igaz, hogy a jólét — ellenkezőleg — nem növeli a gyerekszámot.

²⁶1889-ben jelentette meg a vizsgálat első kötetét *Life and Labour of the People in London* (London népességének élete és munkája) címmel. Az elsőt továbbiak követték, végül 1902-1903-ban jelent meg a kutatás végleges változata, tizenhét kötetben.

Booth kutatási módszere nagyon különbözött a maitól. Az empirikus vizsgálatok tizenkilencedik században szokásos eljárását követte. Mint elődei, ő is abból indult ki, hogy minden tényt, amire kíváncsi, valaki már ismer. Ez azt jelentette, hogy nem azokat kereste meg, akiknek az életére kíváncsi volt, hanem azokat, akik ismerték ez utóbbiak életét. Megkérdezte tehát az iskolalátogatási felügyelőket (school attendance officer), velük készített hosszan tartó interjúkat a családlátogatási jegyzőkönyvek alapján az egyes családokról. Ezek alapján családról családra felmérte a helyzetet, azt kiegészítette az utcák személyes megfigyelésével, az 1881-es és 1891-es népszámlálás adataival, az egyes iparágakra vonatkozó adatokkal, és így klasszifikálta nyolc nagy csoportba egy adott kerület (város, terület) népességét.

A jövedelmek és életfeltételek áttekintő, jövedelmi csoportok és szakmák szerinti leírása mellett a fizikai és társadalmi környezet bemutatására törekedett, egyfajta társadalmi topográfiára, amelyben Londonról is áttekintő képet kívánt adni. A leírást méltán híressé vált térképek egészítették ki, utcánként mutatva be, hogy az egyes lakásokban milyen státusú egyének élnek. Illusztrációképpen következzen egy részlet a kutatás közben lebontott Shelton Street leírásából, a *Life and Labour* második kötetéből: „Körülbelül negyven ház van az utcában, pincével, nappalival, első, második és harmadik emelettel, és az ott élő kétszáz családból kevés volt, amelyik egynél több helyiséget foglalt volna el. Kis, nyolc négyzetlábánál nem nagyobb szobákban apát, anyát és több gyereket találtunk. [...] Ittasság, piszok és durva beszéd uralkodott, az erőszakosság általános volt, s néha gyilkosságba torkollott. A húsz közül tizenöt helyiség a lehető legnagyobb mértékben mocskos volt, és a bútortart egyikben sem ért volna többet húsz shillingnél, néha még öt shillingnél sem. Minden szoba tele volt poloskával, sokban az éjszaka elviselhetetlen volt. Némelyik lakó azt mondta, hogy meleg időben nem fekszenek le, hanem felöltözve üldögélnek a szoba legkevésbé fertőzött sarkában. [...] A szerencsejáték az utca szórakozása. [...] Vasárnap délután és este az élet csúcspontja az utcában. Minden küszöb tömve van ülő és álldogáló alakokkal, akik pipáznak a kezükben egy korsó sörrel, a legények felalá mászkálnak, a mezítlábás gyerekek pedig a lefolyókban találnak maguknak szórakozást [...]“ (idézi Webb 1938, 285-286).

A vizsgálatot a munkaviszonyok bemutatása zárta le: iparáganként bemutatta a jövedelmi színvonalat (amelyet a lakás zsúfoltságával mért), a kormegoszlást, a foglalkoztatottak származását, a munkafeltételeket és a bérezési viszonyokat.

Booth eredeti kérdésére negatív választ kapott: kutatásaiból azt a következtetést vonta le, hogy a jótékonyág irreleváns a szegénység szemszögéből, akármilyen is a törvényi szabályozás és a magánjótékonyág rendszere, az nem növeli, de nem is csökkenti a szegénységet.

Seebomh *Rowntree Poverty. A Study of Town Life* (Szegénység. Tanulmány a városi életéről) (1902) című munkájával folytatta a Booth által megteremtett kutatási hagyományt. Rowntree munkacsoportja már a közvetlen kikérdezés módszeréhez folyamodott. Rowntree annyiban módosította Booth megközelítését, hogy tudományos alapon kísérletet tett a „szükséges kiadások“ meghatározására, azaz a táplálkozástudomány megállapításaira támaszkodva megpróbálta megbecsülni, mekkora az a minimális jövedelem, amely fedezi a család legszükségesebb kiadásait. A későbbi szegénységkutatások e tekintetben az ő munkáját folytatták.

Ugyancsak Booth tradícióját folytatta Arthur Lyon Bowley, aki öt városban vizsgálta a szegénységet (*Livelihood and Poverty* (Megélhetés és szegénység) 1915), és teljes körű kikérdezés helyett már valamifajta mintavételi eljárást alkalmazott.²⁷

A „survey“ a két háború közötti időszakban is tovább élt Nagy-Britanniában,²⁸ de semmilyen módon nem kapcsolódott össze a néhány egyetemi szociológus (Hobhouse, Ginsberg) munkásságával. A második világháború után azonban ez az empirikus brit hagyomány bizonyos fokig hozzájárult ahhoz, hogy a kibontakozó egyetemi szociológiai kutatás Nagy-Britanniában sajátos arculatot kapott, kiemelten foglalkozott a társadalmi osztályok kérdésének empirikus vizsgálatával. Az empirikus társadalomkutató hagyomány és az egyetemi szociológia ilyen fokozatos (bár megkésett) integrálódása kivételes.

Franciaország

Az empirikus társadalomkutatás tekintetében a brit és a francia fejlődés között sok a hasonlóság. A „politikai aritmetika“ hagyományában dolgozó kutatás a tizenkilencedik század elején még nem vezett ki Franciaországban sem: Charles Dupin például valamennyi létező információt felhasználva próbálta összefoglalóan felmérni az ország termelőerőit (*Forces productives et commerciales de la France* [Franciaország produktív és kereskedelmi erőforrásai], 1827). Az ország belső gazdasági és demográfiai tagoltságának tizenharmadik századi elődeihez hasonlóan ő is nagy figyelmet szentelt (például a társadalmi-gazdasági állapotok és az írástudás közti összefüggésnek).

Franciaországban is megjelent a társadalmi reformok alátámasztását szolgáló társadalomvizsgálat. Az 1821 és 1860 közötti évekre egy (véltetően nem teljes) áttekintés negyvenkét publikált munkát tárt fel. A társadalomreformer amatőr kutatás fellendülésében nagy szerepe volt annak, hogy a Napóleon által betiltott *Académie des Sciences Morales et Politiques* 1833-ban újjáalakulhatott. Az Akadémia több pályázatot írt ki társadalom vizsgálati témákban is.

Louis R. Villermé (1782-1863) orvos is ugyanezen akadémiának volt a tagja. Villermé hosszú ideig katonorvosként szolgált a napóleoni hadjáratokban. Visszatérve fényes orvosi karrierre már nem számíthatott. Gazdagon nősült, s ez lehetővé

²⁷Bowley 1916 és 1936 közt a LSE statisztika professzora, s mint ilyen jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a statisztika „brit iskolája“ eredményeit a társadalomkutatás felhasználja. A *mintavétel* gondolata a tizenkilencedik században nem merült fel. Ha a teljes körű felvétellel nem volt mód, a kutatók különböző megfontolások alapján kiválasztott „tipikus“ esetek vizsgálatára törekedtek (például Le Play). Ha nem teljes körű összeírással, de nagy mennyiségű adattal rendelkeztek, a „nagy számok törvényére“ hivatkozva támasztották alá a vizsgálat objektivitását. Az első valóban mintavétellel dolgozó statisztikai felvételt a norvég A. N. Kiaer készítette 1894-ben (sokkal gondosabban figyelve a kiválasztás véletlenszerűségére, mint Bowley). A huszadik század első harmadában élénk viták folytak a statisztikusok körében a mintavételen alapuló felvételek kérdésében, s mint megbízható módszert végleg csak a harmincas években fogadták el. A mintavételes vizsgálat győzelmében több tényezőnek volt szerepe: az állami szociális gondoskodás és védelem kiterjedésének (amely egyre több információt kívánt), a tömegfogyasztás bővülésével szükségessé vált piackutatásnak és annak, hogy a rádió már a két háború között lehetővé tette az országos, tömegeket elérő választási kampányokat, s ezért szükségessé vált a közvélemény-kutatás is (lásd Desrosières 1988).

²⁸Booth vizsgálatát 1930-1935 között ismételte meg Llewellyn-Smith: *New Survey of Life and Labour in London* (Új vizsgálat a londoniak életéről és munkájáról).

tette, hogy kedvenc témáival, a higiénia és a statisztika kérdéseivel foglalkozzon. Vizsgálta a börtönökben fogva tartottak (18 31) és a kitett gyerekek²⁹ (1838) halálozását, az 1832-es nagy kolerajárvány okait. Legfontosabb műve az 1840-ben kiadott *A selyem, vászon és pamutmanufaktúrákban alkalmazott munkások morális és fizikai állapotának rajza (Tableau de l'état physique et moral des ouvriers employés dans les manufactures de coton, de laine et de soie* [A gyapjú, len és selyem manufaktúrákban alkalmazott munkások morális és fizikai állapotának képe]) című munkája. Hat éven át (az Akadémia támogatásával) gyűjtött adatokat, figyelte a textilmunkások helyzetét. Elemzésének kiindulópontját a munkafolyamat leírása képezte: aprólékos pontossággal írta le a technológiai folyamatot, ehhez kapcsolódva a különböző munkakategóriákat, a munkavégzés (elsősorban higiéniai) feltételeit. Megpróbálta megállapítani a gyermek és női munkások arányát, gyárak, szakmai, életkori és nemi kategóriák szerint a munkaidő hosszát (tizenkét-tizenöt óra), a béreket. Bemutatta a lakásviszonyokat, a munkások élelmezését.³⁰ „Az aprólékos pontosság annál is inkább nélkülözhetetlen volt, mert a tudatlanság és a pártszellem súlyos tévedéseket terjesztett el manufaktúráink munkásairól. Minthogy egyes esetekben ellentétes a véleményem azokkal, amelyeket sokan meggyőződésből fogadtak el, mások számításból képviseltek, szigorú kötelességem volt, hogy úgy írjam le a tényeket, ahogy azokat láttam. [...] Abból a vitából, amely a tények jobb megvilágításához vezet, csakis új és hasznos igazságok származhatnak“ (idézi Leclerc 1979, 205). Valóban nagy viták középebe került. A liberálisok azért bírálták, mert a szabad munkavállalás ellensége (nem volt híve a gyermekmunkának), a szocialisták pedig azért, mert azt hiszi, hogy reformokkal lehet javítani a társadalmi állapotokon.

A szociológiatörténet tankönyvek emlékezete nem Villermét őrizte meg, hanem a nagyon konzervatív szellemű *Frédéric Le Play*-t (1806-882).³¹

Le Play egy francia bányászati elitiskolában végzett. Már diákként egész Európát beutazta, járt a francia és német bányavidékeken, Belgiumban, Spanyolországban, Angliában, a Donyec-medence bányavidékén is, 1837-ben (mert kapcsolatba került A. Demidovval, az orosz fémipar nagyobb részének urával, aki egy időben igazgatóként is alkalmazta). Eközben kezdte el nemcsak az ipart, a bányászatot, hanem a társadalmi viszonyokat is vizsgálni. 1848-ban részt vett a munkásviszonyok reformján dolgozó Luxembourg Bizottság munkájában, majd III. Napóleon lelkes támogatója lett. Magas állami méltóságokba került, szervezte és irányította az 1855-ös és 1867-es párizsi világiállításokat.

²⁹ A tizenkilencedik század első felében igen nagyszámú gyereket tettek ki a városokban, elsősorban Párizsban. A jelenség a kortársak szemében az új városi civilizációval járó erkölcsi hanyatlás egyik legnyilvánvalóbb tünete volt.

³⁰ Példaként az Haut-Rhin megyei textilmunkások táplálkozásáról írt összefoglaló sorai: „A legszegényebbek tápláléka a fonodákbán és szövödékben (Vilermé számításai szerint itt az átlagkereste napi negyvenhat centimé volt) általában burgonyából (ez az alaptáplálék), sovány levesből, rossz tejtermékekből, rossz minőségű pástétomból és kenyérből áll. Ez utóbbi szerencsére elég jó minőségű. Csak a fizetés napján vagy az azt követő napon, azaz havonta kétszer esznek húst és isznak bort. A valamivel jobb helyzetűek, vagy akiknek nincs adóssága és napi húsz-harminc sous-t (= 1-1,50 franc) keresnek, ezt az étlapot valamicske zöldséggel és egy kis hússal egészítik ki. Akiknek a napibére legalább két franc és akiknek nincs adóssága, szinte mindennap húst esznek fozelékkel; sokan, főleg az asszonyok, tejeskávét reggeliznek. Vagyis, a növényi táplálék és főleg a burgonya teszi ki a legnagyobb rész táplálkozásának háromnegyedét. Néha egy kis hentesáru egészíti ki ezt“ (Villermé 1989,111).

³¹ Az alábbiakra lásd Brooke 1970.

Munkásságának kiindulópontja az volt, hogy a társadalmat a család felől kell megközelíteni, a család a társadalom alapegysége. (Az a társadalomvizsgálat, amely Angliában és Franciaországban divatozott a század első felében, a munkaviszonyokból indult ki, a munkahely felől próbálta a társadalmat megközelíteni.) Le Play a családi viszonyok vizsgálata céljából családmonográfiákat készített, illetve készíttetett. Úgy gondolta, hogy „reprezentatív“ családokat kell kiválasztani,³² és ezekről kell részletes monográfiákat készíteni. Életében összesen 156 monográfiát közölt (a 156 között szerepel egy hatvani paraszt- és egy selmeci bányászcsaládé is). Ezek a monográfiák nagyon sok mindenre kiterjedtek: leírták a munkaszervezetet, az ipari szervezetet, amelyből a család élt, a család létfenntartási eszközeit, történetét, életmódját. Le Play szerint az életmódot a család költségvetésén keresztül lehet leginkább megismerni, így a monográfiák íróinak egyik legfontosabb feladata az volt, hogy megpróbálták összeállítani e családok költségvetését.

Le Play szerint ezeknek a leírásoknak az értelmét nem az öncélú megismerés adja, hanem azoknak az okoknak a feltárása, amelyek a nép boldogságához vezetnek. Úgy vélte, hogy felismeréseit az elitnek kell átadnia. Megjegyezte egyszer: „állandóan a megváltónkat kerestem“ — tudniillik azt, aki helyre tudja állítani a társadalmi békét (egy időben ezt a megváltót III. Napóleonban vélte megtalálni).

Úgy gondolta, hogy mivel a biztonság és a szabadság között ellentét van, a biztonságot kell előnyben részesíteni. Ebből következett a különböző családtípusoknak és ipari szervezetformáknak a megítélése is. Le Play családtipológiájában három családtípust különböztetett meg, amelyek bizonyos fejlődési sorban állnak: a patriarchális családban egy egységes háztartásban több generáció él együtt. A törzscsaládokban (*famille souche*) nincs együttélés már, de a generációk között erős kapcsolatok vannak. Az utolsó típus, az instabil család, a mai „nukleáris“ családnak felel meg. Le Play sem hitte, hogy a patriarchális családok általánossá tehetők, de az instabil családokkal szemben a törzscsaládok megerősítését elképzelhetőnek tartotta. A családviszonyok alakulása természetesen összefüggött a munkaviszonyok alakulásával.

Le Play úgy gondolta, hogy a különböző gazdasági szervezetekben három tipikus munkaviszony-rendszer létezik. Az első a paternalisztikus, amely a régi céhekre volt jellemző, ahol a munkás és a mester közötti viszony nagyon szoros, az alkalmazott tulajdonképpen családtag volt. A második rendszert ő *patronage*-nak nevezte, ahol a munkaadó nemcsak munkabért ad az alkalmazottnak, hanem nem bérjellegű javadalmakat is élvez az alkalmazott: ilyen például a lakás, a kiegészítő földterület. Ilyennek tartotta az orosz jobbágy munkások állapotát. Le Play úgy gondolta, hogy ez a rendszer volt igazán jó, ez nyújtott biztonságot. Nyilvánvalóan nem szabad ebben a rendszerben a munkás, de biztonságban van. És végül az a rendszer, amelyet minden baj okának tartott, a *hire and fire* rendszer volt, tehát az a rendszer, amelyben heti periódusokra alkalmazták a munkásokat, és tetszés szerint lehetett nekik felmondani. Ezt tartotta a bajok egyik fő okának Le Play, itt ugyanis nincs kapcsolat a munkaadó és munkás között, nincs egyetértés a bérek tekintetében, szociális bizonytalanság van.

³² Le Play reprezentativitás-fogalmának semmi köze nem volt a mai értelemben vett statisztikai reprezentativitáshoz. Mai szóhasználatnál azt mondhatnánk, hogy „tipikus“ családokat keresett.

Le Play tevékenysége jelentős volt Franciaországban, és volt némi kihatása Angliára is. Nemcsak kutatott, hanem intenzív szervezőtevékenységet is folytatott: a társadalomkutatás céljára létrehozta *La societe internationale des etudes pratiques de l'onomie sociale*-t (1856-ban), 1881-ben elindította *La Reforme sociale* című lapját — vagyis megpróbált lépéseket tenni saját paternalista-reformer társadalomtudományának intézményesülése érdekében. A közvetlen kapcsolat a mai szociológiával Angliában jött létre, itt a Le Play hívei létrehozták a *Sociological Society*t, és kiadták a *Sociological Review*-t, a ma is létező folyóiratot.

Németország

Németországban — a francia és a brit fejleményekkel összevetve — az empirikus társadalomvizsgáló-társadalomreformer tevékenység később indult el.³³

A legjelentősebb empirikus munkát Németországban a *Verein für Sozialpolitik* nevű egyesület végezte, amelyet hivatalnokok, a „katedraszocializmusnak“ nevezett szociálpolitikai szándékú gazdaságtani áramlat egyes képviselői és a történeti közgazdaságtan hívei (W. G. E. Roscher, K. Knies, G. Schmoller, L. von Brentano, A. Wagner és mások) 1872-ben hoztak létre. A brit, francia és amerikai kezdeményezésekkel szemben itt tehát már a kezdeteknél nagy szerepet játszottak a hivatalos tudományosság és a statisztikai szolgálat képviselői, s befolyásuk, szerepük az idő előrehaladtával egyre nőtt. A *Verein* feladata az volt, hogy elősegítse a gazdaság- és szociálpolitikai rendszabályok, törvények megvitatását és bizonyos konkrét kérdésekre vonatkozóan felméréseket, „ankétokat“ folytasson.

Úgy tűnhetne, hogy a német eset cáfolja azt az általános tézist, hogy az elméleti szociológia, a társadalomfilozófia és a társadalmi viszonyok empirikus kutatása külön utakon fejlődött. Ez azonban elhamarkodott következtetés lenne. Mindenekelőtt azt kell tekintetbe venni, hogy a *Verein* keretében kibontakozó társadalomvizsgálat támogatóinak szándéka szerint nem egy önálló társadalomtudományba illeszkedett volna, hanem egy etikai megfontolások által vezetett gazdaságtan javaslatait volt hivatva kiegészíteni. Kétségtelen, hogy a Németországban divatozó történeti gazdaságtan, minthogy a gazdasági intézmények történeti vizsgálatára törekedett (tehát elvetette az absztrakt gazdasági törvényszerűségek kutatását), szükségképpen fogékony volt a társadalmi kérdések iránt, de ezeket nem kívánta az ugyancsak racionalisztikusnak, történetietlennek tartott szociológiának átengedni. A diszciplináris kérdés jelentősége nem becsülhető le.³⁴ Másrészt: az egyetemi tanárok részvétele természetesen fontos körülmény, s abból következik, hogy Németországban viszonylag gyenge volt az a művelt, önálló polgári középosztály, amely brit és francia területeken az empirikus szociálreformer kutatásokat kezdeményezte. Végül ami a legfontosabb: bár a német klasszikus szociológia több jeles személyisége részt vett a *Verein* felméréseiben (Max Weber mindenekelőtt), szociológiai elméletük proble-

³³Lásd az alábbiakra Oberschall 1965.

³⁴Szaktudósok (például orvosok, statisztikusok, sőt bányamérnökök) brit és francia területeken is részt vettek az empirikus kutatásokban. Villermé például a saját kutatómunkáját higiénikus tevékenysége természetes kiegészítésének tekintette, ahogy a *Verein* professzorai is a közgazdaságtan mellékágának tekintették az empirikus „ankétokat“.

matikája semmiféle értelmezhető elméleti viszonyban³⁵ nem állt az empirikus munka következtetéseivel.

A *Verein* tehát kezdetben elsősorban szakértői vitákat rendezett az aktuális szociálpolitikai kérdésekről. Noha a legjelentősebb szociálpolitikai kérdések az ipari munkássággal kapcsolatban merültek fel, s a nyolcvanas években e területen vezettek be Németországban jelentős reformokat, az ugyancsak az ekkor érvényesülő szocialistaellenes törvények elriasztották a *Vereint* az ipari kérdések kutatásától. Az agrárrétegek helyzetéről készítették a századforduló idején felvételeket. Módszerük az volt, hogy kérdőíveiket papoknak, földbirtokosoknak, jegyzőknek, orvosoknak, tanítóknak küldték ki, tőlük várva a ténybeli információkat és a helyzet értékelését. A vizsgálatok értékelése sokszor nem volt több, mint a válaszok egyszerű összefoglalása, komolyabb — kvantitatív vagy kvalitatív — elemzés nélkül.

A kilencvenes évektől egy új nemzedék jelent meg a *Verein*ban: a német egyetemi szociológia későbbi nagyságai, Max Weber, Alfréd Weber, Werner Sombart, Ferdinánd Tönnies. Max Weber egyik első, mai értelemben szociológiai munkája a mezőgazdasággal kapcsolatos, 1891-1892-es vizsgálat során a kelet-elbai területről visszakapott kérdőívek feldolgozása volt. Minthogy Weber nem elégedett meg a kérdőívekre kapott válaszok egyszerű összegzésével, általánosabb elemzésre is kísérletet tett, munkája nagy visszhangot váltott ki: dicséretet is, kritikát is. Weber fő megállapítása az volt, hogy ezen a területen a kapitalizálódó junker nagybirtok nemzeti veszedelmet jelent, mert olcsó lengyel munkaerőt hoz be az amúgy is nemrég germanizált vidékre. Weber ezért — nemzeti megfontolásokból — a junkerbirtokokkal szemben a német parasztgazdaságok támogatását javasolta. „Aki úgy véli, hogy Keleten a szociális ellentétet gyöngíteni kell, vagy aki úgy véli, hogy a Kelet ritkán lakott, és ezen az elvándorlásnak vagy a külföldiek vagy faj idegenek általi előzönlésnek átengedett talajon annyi önálló mezőgazdasági egzisztenciát kell letelepíteni, amennyit csak lehet, annak Keleten minden olyan intézmény [tudniillik a junkerbirtok] felszámolását kell kívánnia, amely az éppen ellenkező célra törekszik, függetlenül attól, hogy ezáltal a termelési érdekek sérülnek — mint ahogy ez legalábbis a takarmánynövények esetében valószínű. Többre kell értékelnie német honfítársainkat, mint a német gabonát“ (Weber 1924, 335).

A fiatal generáció a század első évtizedében az ipari viszonyok kutatásának területére is bemerészkedett: E Tönnies 1904-ben a kereskedelmi hajózást vizsgálta, M. Weber pedig 1908-ban magához ragadta a kezdeményezést egy eredetileg mások által javasolt kutatásban, amely a munkásoknak a nagyiparhoz való alkalmazkodását volt hivatva vizsgálni. Ő dolgozta ki a kutatás koncepcióját.³⁶ A mintegy tucatnyi kérdező igénybevételével lefolytatott kutatás a munka közbeni fáradtság vizsgálatában hozott eredményeket, de végül megbukott azon, hogy a munkások bizalmatlanok voltak a kívülről jött kérdezőkkel szemben, és megtagadták a választ. (Nem volt ismeretlen előttük, hogy a *Verein* tagjainak többsége ellenséges a szocialista munkásmozgalommal szemben.) Max Weber elvesztette az érdeklődését a kutatás iránt.

³⁵ Az értékek természetesen, amelyek Webert az empirikus munkában vezették, elméleti munkáiban is megjelennek.

³⁶ Weber elképzelése az volt, hogy a modern nagyüzem bürokratikus szervezetében nem alakulhat ki a munkások közt igazi társadalmasság, ezért a hangsúlyt a modern ipari munka pszichofizikai jellemzőinek kutatására helyezte. Ez a vélemény a század elején meglehetősen elterjedt volt.

A *Verein* belüli nézetkülönbségek vezettek a (már csak Weber e körben született tanulmányai miatt is nevezetes) *Methodenstreithoz*, az értékmentesség vitáihoz, amelyek eredményeképpen a *Vereinből* kiváló kutatók 1909-ben létrehozták a *Deutsche Gesellschaft für Soziologie*-t. Az első világháború után a szociálpolitikai indíttatású empirikus társadalomkutatás meggyengült. A *Verein* lemondott a felmérések folytatásáról, egyedül a katolikus szociális reformmozgalomban dolgozó és 1928-ban a kölni egyetemre kinevezett Theodor Breuer folytatott érdemi kutatómunkát.

Amerikai Egyesült Államok

Az iparosítás hatásai az Egyesült Államokban is hasonló jelenségeket produkáltak, mint Európában. Az empirikus társadalomkutatás mégis más utakon fejlődött. A moralista társadalomreformerek itt el voltak szigetelve a politikai hatalomtól, elmentben Nagy-Britanniával, ahol az erősen integrált elit tagjai számolhattak azzal, hogy közvetlenül befolyásolhatják a politikát. Ezt elősegítette az is, hogy erős és elkülönült közszolgálati tisztviselőréteg alakult ki. Az Egyesült Államok politikai rendszere a „zsákmányrendszerrel“ dolgozó politikai pártokon alapult,³⁷ s egységes, elkülönült tradíciókkal rendelkező közszolgálat sokáig nem működött. Nem létezett olyan nagy társadalmi erőforrásokkal rendelkező konzervatív uralkodó osztály sem, mint Európában, ahol a konzervatív társadalomkritika befolyása is elősegítette a modern korszak empirikus vizsgálatokban megmutatkozó kritikáját. Végül az Egyesült Államokban nem tudott kialakulni komoly munkásmozgalom sem. A társadalomreformerek csak a helyi közösségekhez, polgári szervezetekhez fordulhattak — és (részben) az újonnan létrejövő egyetemekhez. Ezek a helyi közösségek, polgári egyesületek és szervezetek és nem utolsósorban magánalapítványok azonban sokkal életképesebbek és kezdeményezőbbek voltak, mint Európában. Ennek köszönhetően az Egyesült Államokban sokoldalú, kiterjedt empirikus társadalomkutatás folyt az egyetemi szociológia megjelenése előtt, sőt egy darabig azzal párhuzamosan is (a húszas évek végéig). Ezt a tevékenységet támogatták a századforduló úgynevezett „progresszív“ áramlatai. Az egyetemi szociológia azonban itt is csak egy részét integrálta ennek a tevékenységnek; nagyobb része kiesett a társadalomkutatás emlékezetéből.

Az első vizsgálatok az Egyesült Államokban is a közegészségügyre irányultak (New York 1864). 1869-ben jött létre Massachusettsben az első munkaügyi statisztikai központ, s hasonlók hamarosan a többi tagállamban is megjelentek, s sokszor a szociálpolitikai szándékú társadalomleírás bázisát képezték.

Az empirikus társadalomvizsgálat elterjesztésében nagy szerepet játszott az európai *eredeti settlement-mozgalom*.³⁸ Az első settlementet 1889-ben alapították Chicagóban (*Hull House*), amelyben az ugyanakkor létrejött egyetem kiválóságai is (például

³⁷ A választások után a győztes párt saját embereivel tölthette meg a hivatalokat, ezért azok személyi állománya elvben minden négy évben kicserélődött.

³⁸ A settlement általában „amatőr“ szociálpolitikusok vállalkozása. Rendszerint egy-egy „problematikus“ körzetben egy központot hoztak létre, amely a gyakorlati szociális segítség céljait szolgálta, és kulturális központtá is igyekezett válni, ugyanakkor elősegítette a társadalmi problémák, a segítségre szorulóknak megismerését és a szociális munkában részt venni szándékozóknak képzését is.

John Dewey, George Herbert Mead) részt vettek. A settlement munkájának eredménye volt a *Hull-House Maps and Papers* (Tanulmányok és térképek a Hull House-ból) (1895). A könyv a settlement körüli negyedet mutatta be. Leghíresebb része az a két, a Booth-féle térképek hatása alatt készült térkép volt, amelyen Florence Kelley³⁹ felmérése alapján a kerület nemzetiségi és bérszínvonal szerinti megoszlását mutatták be. A társadalom térbeli szerveződésének bemutatásával a felmérés a későbbi chicagói egyetemi szociológia előfutára lehetett volna — de az egyetemi szociológia nem vett róla tudomást. Hasonló jellegű volt a bostoni *South End House* körüli csoportban keletkezett, Róbert Woods által szerkesztett *The City Wilderness* (A városi vadon) (1898).

A Booth által teremtett példát követte az első amerikai fekete társadalomtudósok egyike, *W. E. B. Du Bois* (1868-1963) *The Philadelphia Negro* (A philadelphiai néger) című munkája (1899) is. A munka az egyik philadelphiai, túlnyomórészt feketék lakta kerület (mintegy 9000 személy) alapos felmérésén alapult (családi állapot, születési hely, foglalkozás, jövedelem, lakásviszonyok, egészségi állapot szerepelt a kérdések között). Középpontjában ugyanúgy az igazán szegények arányának megállapítása állt, mint Boothnál vagy Rowntreenél. Du Bois azonban a fekete népesség belső tagolódására is nagy súlyt fektetett: azt kívánta megmutatni, hogy nem azonosíthatók a szegény népességgel, van egy jó vagy rendezett körülmények közt élő rétege is. A kutatás félig-meddig már az egyetemi szociológia termékének tekinthető: Du Bois, aki képzett, Németországban tanult társadalomtudós volt, a philadelphiai egyetem alkalmazásában állt a kutatás ideje alatt (a pénzt a kutatásra jómódú fekete polgárok adták össze). Hiába volt azonban Du Bois munkája minden mértékkel mérve szakszerű empirikus szociológiai munka, szerzője egyetlen nagy presztízsű egyetemen sem tudott állást szerezni. A század elején egy atlantai feketék látogatta egyetemen tanított, majd elkedvetlenedett, és az újságírás és politika felé fordult.

A legnevezetesebb korai survey a *Pittsburgh Survey* volt (1906-1909), amelyben helyi szociális munkások vettek részt, irányítója a vezető szociálmunka-folyóirat (*Charities and the Commons*, később: *The Survey*) szerkesztője, Paul U. Kellogg volt. Bár a survey inkább a vizsgálódó újságírás eszközeivel dolgozott, már egy nagy alapítvány (a *Russell Sage Foundation*) támogatását élvezte, és kapcsolatban volt az egyetemi világgal is (elsősorban a progresszív politika fellegvárának számító wisconsini egyetemmel s annak közgazdász professzorával, John R. Commons-szal). A survey a városi reformot szorgalmazó csoportok törekvéseit szolgálta.

A Pittsburgh Survey sikere a survey-tevékenység fellendüléséhez vezetett.⁴⁰ A fellendülés körülbelül 1930-ig tartott, s olyan méretű volt, hogy egyenesen *Social Survey Movement*-ről szokás beszélni. A Russell Sage Foundation munkatársa, Shelby M. Harrison 1930-ban visszatekintve így jellemezte a *survey movement* célkitűzéseit: „Ez nemcsak tudományos kutatást jelent, nemcsak újságírói munkát, nemcsak tár-

³⁹ Florence Kelley előkelő származású volt, egy időben közel állt a marxista szocialista mozgalomhoz (Engelsszel levelezett és angolra fordította Engelsnek *A munkásosztály helyzete Angliában* című művét). A társadalomkutatás korai szakaszában nagyon kevés nővel találkozunk. Kelley mellett meg kell említeni a politikai működése miatt jóval ismertebb Beatrice Pottert (később Beatrice Webb), aki egy időben Booth munkatársa volt.

⁴⁰ Shelby M. Harrison, a *Springfield Survey* irányítója 1930-ban összeállított bibliográfiájában 1927-tel bezárólag 2775 survey-ről tudott.

sadalmi tervezést, s nem is valami másfajta társadalmi vagy polgári vállalkozás; mindezek kombinációja. A survey legjobb formájában egyesíti a kutató, a tapasztalt társadalmi tervező és a nevelési kampányok szakértője hozzájárulásait; az első új információkat hoz felszínre az adott helység problémáival és szükségleteivel kapcsolatban, a második az új tudás alapján javaslatokat tesz a helyzet javítására, a harmadik széles körökben elterjeszti az információkat és a javaslatokat, értelmezve azok jelentőségét“ (idézi Bulmer-Bales-Sklar 1991,297).

A Pittsburgh Survey-t is támogató Russell Sage Foundation 1912-ben (ekkor már mintegy két évtizede létezett az egyetemi szociológia!) létrehozta *Department of Surveys and Exhibits* a munka összefogására és módszertani irányítására. Az amerikai survey-k skálája sokkal szélesebb volt mint az európaiaké: a közigazgatási felméréstől a közösség tagjai által végzett önvizsgálaton és a szociálpolitikai kutatáson át a szigorúan tudományos vizsgálatokig terjedt. Hanyatlása összefügg az empirikus egyetemi szociológiai tudomány felemelkedésével.

Annak ellenére, hogy a Survey Movement érdeklődése ugyanúgy a városi társadalmi problémák felé irányult, mint a chicagói vagy a New York-i egyetemi szociológusoké,⁴¹ az egyetemi szociológusok erős fenntartásokkal kezelték a survey-t. Ernest Burgess, chicagói egyetemi tanár elsősorban gyakorlati, politikai hasznát hangsúlyozta: „Ha a közösség önmagát szakértői irányítás mellett tanulmányozza, az azt jelenti, hogy a demokrácia a társadalomtudóstól tanul. A társadalomkutatás ugyanaz a közösség számára, mint a bemutatóállomás a farmer számára“ (i. m. 303). A chicagói iskola és a survey-mozgalom módszertani tekintetben is különbözött: az egyetemiek a hivatalos statisztikák mellett etnográfiai jellegű megfigyeléseket és személyes dokumentumokat használtak, s idegenkedtek a survey extenzív kérdezési módszereitől.⁴² Az egyetemi szociológusok nyilvánvalóan nehezen megszerzett tudományos reputációjukat féltették a javító szándékú, politikai indítékú, a kérdéseket mindig a megoldási javaslatok felől feltevő survey-től, ezért is óvakodtak attól, hogy szorosabb kapcsolatba kerüljenek vele, netán beemeljék az egyetemi szociológia keretei közé (miután a kilencvenes években nagy nehezen megszabadultak a szociológus mezben fellépő szociálreformerektől).

Az 1933-ban az éppen lelépő Hoover elnök elé terjesztett nagy jelentés, a *Recent Social Trends*, a szociológia eredményeinek és ezáltal használhatóságának demonstrálására tett kísérlet már nem is vett tudomást a social survey movement eredményeiről. A jelenség meglehetősen paradox, s azt mutatja, hogy a tizenkilencedik században elindult empirikus társadalomkutatás és az egyetemi, elvileg (és sokszor gyakorlatilag is) empirikus kutatómunkát végző szociológia között nincs közvetlen folytonosság. Az empirikus szociológia nem a műkedvelő kezdeményezések természetes folytatása, hanem az egyetemi mikroklímához adaptálódó mesterséges lény.

⁴¹ Az 1919-ben a faji zavargások nyomán elkezdett és 1922-ben leszámított survey-t a chicagói fekete lakosságról (*The Negro in Chicago* (A chicagói néger)) például a chicagói egyetemi szociológus Park egyik tanítványa irányította.

⁴² A tudományfejlődés iróniája, hogy a survey-mozgalmat elutasító egyetemi szociológia a survey-k elhárítása után maga is az extenzív módszerek felé fordult (és kisajátította a survey nevet), míg a nyomozó újságírás módszereivel dolgozó társadalomkutató publicisztika alkalmazta a korai chicagói szociológia etnográfiai, résztvevő megfigyelő módszereit.

A sokirányú és nagy energiákat felemésztő empirikus társadalomkutatás a tizenkilencedik században tehát nem vagy alig kapcsolódott össze az ugyanakkor folyó élénk társadalomfilozófiai, elméleti tevékenységgel. A tizenkilencedik századi empirikus társadalomkutatástól nem vezetett egyenes út a modern szociológiáig. A modern empirikus szociológia nem a korábbi empirikus kutatás folytatása. Nem arról van tehát szó, hogy valamikor a tizenkilencedik és huszadik század fordulóján az empirikus kutatások beleolvadtak volna az akkor kialakuló egyetemi szociológiába. Az intézményesülő vagy intézményesült hivatalos statisztika és a fiatal szociológia közt kétségtelen volt kapcsolat — sokszor az utóbbi alárendeltségét eredményezve. Az egyszerre elméleti és empirikus megközelítés első nagy példjaként emlegetett munka, Emile Durkheim *Az öngyilkosság* című könyve is a Quetelet-féle morálistatisztika és a Comte-tól kiinduló elméleti szociológia találkozási pontja, de gyakorlatilag negligálta a problémaorientált empirikus társadalomkutatási tradíciót.

A szociológia és a tizenkilencedik századi értelemben vett empirikus kutatás esetében a „társadalomra“ vonatkozó tudás két különböző formájáról van szó. A tizenkilencedik századi empirikus társadalomkutatás (és még a korai huszadik századi is) a társadalomból elsősorban a „problémákat“ látta, a „társadalmi kérdés“ kifejezésben a „társadalmi“ szót úgy értelmezte, ahogy ma is értjük a „szociális“ szót. Kifejezetten gyakorlatias és változtatásra irányuló volt. Országokként különböző módon ugyan, de mindenütt a polgári vagy polgárosuló elitek tevékenységébe integrálódott.⁴³ Az empirikus egyetemi szociológia elsősorban e tekintetben jelentett újdonságot: nem a társadalmi, hanem a tudományos munkamegosztás keretébe integrálódott. Tevékenységének eredményét elsősorban nem a társadalmi viszonyok megjavításában, hanem az érdektelen tudás gyarapításában látta. A korábban ugyancsak az egyetemi rendszerben intézményesült tudományok példáját követte. Ezért öntudatában és reflexióiban könnyebben tudott kapcsolódni a tizenkilencedik század társadalomfilozófiai áramlataihoz, mint az empirikus ismeretek tekintetében sokkal többet nyújtó korai társadalomkutatáshoz. A szociális szféra önállóságát és ezzel az ezt vizsgáló önálló tudomány szükségességét sokkal inkább vélték a klasszikus társadalomfilozófiai gondolatmenetekkel megalapozhatónak, mint a gyakorlat közeli tényismeretre támaszkodva, amely maga is bizonytalan volt a tekintetben, hogy a feltárt ismereteknek melyik tudomány illetékességi körébe kellene tartozniuk.

A huszadik század közepére az empirikus társadalomvizsgálat mezeje messzemenően átrendeződött. A professzionális kutatók már régen kiszorították a lelkes középosztályi reformereket. A huszadik század második felében aztán újra kiváltak az egyetemi rendszerből egyes empirikus társadalomvizsgálati formák (közvéleménykutatás, piackutatás), de ezek maguk is professzionális, piaci vállalkozások lévén már semmiben nem emlékeztetnek a korai társadalomkutatásra.

⁴³ Ebben a tizenkilencedik századi társadalomkutatásban megjelent egy olyan mozzanat is, amelyet a tudományos empirikus társadalomkutatás végképp nem tudott integrálni: az a gondolat, hogy az embereknek maguknak kell önmagukat vizsgálni (az *American Social Survey Movement*, a *Patrick Geddes* civil társadalomtudományi mozgalma edinburgh-i központtal: az „*Outlook tower*“, a *Mass Observation Movement* a harmincas években Angliában).